

Aristular göreydi ol feridi, olurlardı O'nun candan müridi.

(Kanuni Sultan Süleyman'ın Mimar Sinan'a atfen söylediği söz.)

If the people who are adherent of Aristotle saw that person, they would be the closest pursuers of his.

(A saying by Süleyman the Magnificent referring to Architect Sinan)

SÜLEYMANİYE CAMİİ ÇEVRESİNİN ARKEOTOPOGRAFYASI ve MİMAR SİNAN'IN ALAN SEÇİMİ

*The Archeotopography of Süleymaniye Mosque
and its surroundings and the Site Selection of Architect Sinan*

Murat Sav | Arkeolog, Vakıflar İstanbul I.Bölge Müdürlüğü

Süleymaniye kompleksinin üzerine oturduğu arazinin arkeotopografyası,* İstanbul'un suriçi kesiminin sürekli yaşayan bir kısmını oluşturmaktadır. Arkeolojik buluntular bölgenin Geç Klasik, Helenistik ve Roma dönemlerinde nekropol (mezarlık) alanı olarak kullanıldığını göstermektedir.

Haliçe doğru alçalan, oldukça eğimli bir araziye teşkil eden bölge, Bizans döneminde VIII. Yerleşim bölgesinin içinde kalmaktaydı. Güney bitişiğinde Theodosius Forumu ve bazilikası ile Nympheum Maximum; batısında Valens Kemerleri ile Konstantiniai Hamamı gibi yapılar bulunmaktaydı. Bunlardan Theodosius bazilikasının yeri bilinmemekle beraber, bugünkü Süleymaniye kompleksinin alanında olduğu dayanaksız biçimde ortaya atılmıştır.

Osmanlı döneminde inşa edilen ve Theodosius Forumundan kuzeye doğru gelişen Eski Saray, bugünkü Süleymaniye'nin de bir kısmını içermekteydi. Süleymaniye kompleksi, Eski Saray'ın bir kısmı ile Haliçe doğru inen meyilli araziye teraslama yapılarak Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Süleymaniye, arazi, eğim, Haliç, Mimar Sinan, kompleks.

*The archaeotopography** of location of Süleymaniye Complex has always been a densely and permanently inhabited part of ancient Istanbul within the walls. The archeological findings denote that the region was used as "necropolis" (cemetery) in the Late Classical, Hellenistic and Roman periods.*

The region which has a sloped land descending towards the Golden Horn, was in the VII. Residential Quarter in the Byzantium period. Next to the region, there were the Forum and Basilica of Theodosius and Nympheum Maximum in the South, and the structures like the Valens Aqueduct and Konstantiniai Bath in the West. Location of Theodosius Basilica is not known, but the idea which claims that it is in the periphery of Süleymaniye Complex still is the most favorable suggestion.

The Old Palace which was built in the Ottomans and reached to the North, used to cover some part of today's Süleymaniye. The Süleymaniye Complex was built in the same periphery of the Old Palace and terracing the sloping area down towards the Golden Horn by Architect Sinan.

Key words: Süleymaniye, land, slope, Golden Horn, Architect Sinan, complex

Araştırma alanı oldukça geniş olan İstanbul'un topografyası ile ilgili olarak bugüne kadar yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Geçen zamanla birlikte elde edilen kimi yeni bulgular, lokal olarak da şehrin genel topografyasına etki edebilecek sonuçları ortaya çıkarmıştır. Bunun yanı sıra, XVI. yüzyılda inşa edilen Süleymaniye Külliyesinin konumlandırıldığı alanın evveliyatına değinmek, külliyenin yayılım alanının röntgenini çıkarmak da gereklidir. Bu anlamda iskân tarihinin devamlılığı ve buna ışık tutan materyallerin yaşatılması son derece önemlidir. Bu çalışmada bilimsel veriler ışığında dönemin yerleşim dokusunun kesiti çizilerek, cami alanının seçimi konusu bu bağlamda tartışılacaktır.

İstanbul'un iskân tarihinin oldukça eskilere indiğini bilmekteyiz. Bugüne kadar yürütülen çeşitli yüzey araştırmaları, kazılar ve kısmî sondajlar, Paleolitik sonrası Holosen devri boyunca, Epipaleolitik, Mezolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağlarında İstanbul ve çevresinde lokal yerleşimlerin oluştuğunu, çeşitli kültürlerin meydana geldiğini ortaya çıkarmıştır.

İstanbul'un üzerine kurulduğu kara kütesinin, Paleozoik (I. Zaman) dönemde kıvrılarak yükselmiş bir kütlede meydana geldiği bilinmektedir. (Erinç 1982: 668). Paleozoik dönemde önce Kaledonya Orojenezinin etkisiyle kıvrılmaya uğrayan kara parçası, Üst Paleozoik dönemde Hersinya sisteminin etkisine girmiş ve devamında da meyilli arazi

* Arkeotopografya tabiri, kara parçası üzerindeki ilk iskân izlerinden başlamak üzere, tüm dönemleri kaplayan yerleşim coğrafyasını ve bu coğrafyanın geçirdiği değişimi, maddi kültür dokusu eşliğinde irdelemeyi amaç edinen bir terim olarak kullanılmış olup, bilimsel açıdan bir kürsü olmaya aday bir terimdir.

** The term of archaeotopography, used as a term which aims to analyze the geography of the settlement covering all periods and the change of this geography beginning from the first traces of settlement on the land, with the material culture pattern; is a candidate term to be a professorship scientifically.

Şekil 1 Eski bir gravürde limandan Süleymaniye'nin görünümü

yapısı penne halini almıştır. (Yalçınlar 1976: 1-2). Buzul dönemlerinin çeşitli evrelerinde ise, Marmara ve Karadeniz göle dönmüş; Buzul dönemler sona erince tekrar aralarında bağlantı oluşmuştur.

Bu bilgiler ışığında, İstanbul'un derin vadilerle yarılmış bir topografyaya sahip olması, yer yer farklı yükseklikleri de beraberinde getirmiştir. Kıyı ile asıl arazi arasındaki düzlüğün az oluşu, ani yükselmeleri meydana getirmiştir. Plato, deniz seviyesine nazaran yaklaşık olarak 100-200 metre arasında değişen yüksekliklere sahiptir. (Esin 1992: 55-56). Düzlüklerin ise, kuzeyden güneye doğru inen meyilli hatlar halinde olduğu görülmektedir. Konumuz olan Süleymaniye ve uzantısı Bayezid bölgesinin de aşağı yukarı 80-90 metre civarında yüksekliğe sahip olduğu görülmektedir.

Byzantion kurulduğunda deniz çizgisinin, bugünkü arazi durumuna göre 5 metre daha yukarıda olduğu, Haliç'in batı kısmınınsa 3 metre kadar doldurulduğu sanılmaktadır. (Kuban 1994: 258; Oberhummer vd. 1897: 1116-1158). Eskiden denizin, bugünkü Mısır Çarşısı'na kadar sokulduğu düşünülmektedir.

Dionysos Byzantios'un verdiği bilgilere göre, Antik dönemde ikinci ve üçüncü tepeler arasındaki düzlük alan Πεδιον olarak adlandırılmaktaydı. (2010: 26). Haliç'in (Keras) güvenli bir liman ve etrafındaki tepelerden ötürü rüzgâra kapalı oluşu özellikle Αψασσιειον'a (Hapsasieion-Unkapanı) kadar olan kısım ve etrafındaki arterlerin sürekli işlek olmasını, ticaretin canlılığını sağlamıştır.

Süleymaniye ve çevresindeki iskânın, tıpkı İstanbul'un diğer elverişli alanlarındaki gibi oldukça erken dönemlerde başladığını, arkeolojik veriler ispatlamaktadır. Çarşıkapı'daki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Türbesi yakınındaki bir

Şekil 2 Bölgeler, yollar ve önemli yapılar (Millingen)

Şekil 3 Nekropol alanlarını gösteren harita (M. Wiener)

temel kazısında bulunan ve Geç Kalkolitik Çağın uzantısına (M.Ö. II. binyıl) tarihlenen pişmiş toprak testi parçası bunu kanıtlamaktadır. (Fıratlı 1958: 29-30; Fıratlı 1978: 572,fig. III.5; Dönmez 2004: 44).

Fotoğraf 1 Bayezid-Süleymaniye arasında bulunan mezar stellerine örnekler (N.Fıratlı'dan)

Kimi araştırmacıların İstanbul'un Lygos¹ adıyla kurulduğu yerin Süleymaniye olduğunu iddia etmeleri, gerçeği iskalamakla eşdeğerdir. Bir derenin çevresinde kurulduğu bilinen Lygos için Süleymaniye'de dere olabilecek bir oluşum görülmemektedir. Kaldı ki, bu yönde bir arkeolojik keşif yapılmamıştır. Klasik dönem mezarlığının da Süleymaniye'ye kadar uzanmış oluşu, bu düşünceyi dayanaksız bırakmaktadır. (Ertuğrul 2010: 52).

Byzantion: Çarşıkapı Kara Mustafa Paşa Türbesi yakınındaki kazıda, -5 metredeki ana toprak üzerinde bulunan M.Ö. IV. yüzyıla tarihlenen Attika tipi büyük bir stele ait parça ve siyah sırlı keramikler, nekropol alanına işaret etmektedir. (Başgelen 2007: 7). Yine, 1943 yılında İstanbul Üniversitesi'nin merkez binası ve diğer ünitelerinin inşaatları sırasında Çemberlitaş-Bayezid-Süleymaniye arasındaki bölgeye yayılmış olan antik Byzantion nekropolüne ait pek çok mezar steli ortaya çıkarılmıştır. Yaklaşık on yıl süren kazılar esnasında bazı yapı kalıntıları ile, yüzden fazla stel, onbeş tane lahit ve mezar buluntuları ile diğer bazı küçük eserler gün yüzüne çıkmıştır. Bu da demek oluyor ki, antik dönemin Byzantion Nekropolü, Çemberlitaş - Bayezid - Süleymaniye - Vefa - Çarşıkapı arasındaki bölgeye yayılmaktaydı. Mezar ve stellerle lahitler M.Ö. IV-III. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. (M.Wiener 2007:219). Roma döneminde nüfusun artışına paralel olarak nekropol alanının Vezneciler - Zeyrek arasındaki bölgeye yayıldığı bilinmektedir. (Fıratlı vd 1964: 11-12). Unkapanı Nekropolü

Fotoğraf 2 Belediye Sarayı temel kazısından çıkan döşeme mozaik

olarak bilinen mezarlığa ait, 1960 yılında bulunan Roma dönemini içeren lahitler ve mezar yapıları bu olasılığı ispat etmiştir. (Sav 2009: 299). 1948-50 arasında Bayezid-Süleymaniye arasındaki inşaat çalışmaları esnasında çok sayıda IV-V.yüzyıllara ait hypogaeum keşfedilmiştir. Genelde dikdörtgen planlı bu mezar yapıları bir kapı açıklığına sahip olurdu ve üzerleri tonozla örtülürdü. (Fıratlı 1956: 194-199; Ertuğrul 2010: 52).

Süleymaniye, MÖ. VII. yüzyılda yapılan Byzantion surlarının hayli dışında kalmaktaydı ve muhtemelen bu dönem bölge ağaçlarla kaplı bir alandı.

1 Plinius'un Naturalis Historia'sında geçen bu ismin daha ziyade İstanbul'un kuzey taraflarında ve Haliçe bakan bir konumda olabileceği düşünülmektedir: A.Erzen, İstanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleri, *TTK Belleteni*, S.XVIII, s.135-136; S.Eyice. (1995). İlk Kuruluştan Türk Devrinin Başlarına İstanbul, *İstanbul Armağanı*, İstanbul, S.1, s.12; M.Sav. (2004). İstanbul'da Latin İstilas, *Tarih ve Düşünce*, S.52, s.48. Lygos adı zaman zaman Licos-Licus-Lykos gibi yanlış şekilde de geçmekle birlikte bu isim, Bayrampaşa Vadisinden akan aynı adlı derenin adından ibarettir. Bu bakımdan Lygos ile karıştırılmamalıdır.

Konstantinopolis: Konstantinos evveli Byzantion, yaklaşık olarak 200 hektarlık alanı kaplarken, Konstantinos bunu 700 hektara çıkarmıştır. Kent surlarını batıya doğru genişleterek, Samatya-Yavuz Selim hattından Haliç'e doğru inen bir hat çizmiştir. İnşâ faaliyetleri, Theodosios I. Zamanında (379-395) devam etmiş, varlıkları tarafından yaptırılan yapılar surlara dayanınca, şehir surlarının genişletilmesi gündeme gelmiş ve Theodosios II. Zamanında (408-450) surlar 1,5 km daha ileri taşınarak, şehrin alanı 1400 hektara çıkarılmıştır. Iustinianos I. Döneminde ise dini yapılar büyük artış göstermiştir. Konstantinopolis'in Haliç'e bakan yamaçlarındaki asıl yerleşim düzeni XI-XII. yüzyılda kurulmuş ve bu alana yoğun olarak kiliseler yapılmıştır. (Mathews 1976; Mango 1978; Krautheimer 1986; Wiener 2007). Süleymaniye'nin Haliç'e inen arazide konumlanan bugünkü Tahtakale'nin yerinde Venedikliler'in mahallesi bulunmaktaydı ki, şehirle bir duvar vasıtasıyla ayrılmaktaydı. Tahtakale'nin doğusunda, Sirkeci'deki² Ankara Caddesi ve çevresinde sırasıyla Pisahlılar ve Amalfililer'in mahalleleri gelmekteydi. Cenevizliler'in mahallesi ise, Apologotheton (Hamidiye Türbesi) civarında idi. (Miklosich-Muller V.III, 1860-90: 37-40; Arseven 1989: 66; Ağır 2001; Özgümüş 2004: 2-3). Venedikliler ve Pisahlılar, İmparator Alexios Komnenos zamanında (1081-1118) diğer İtalyan şehirleri gibi imtiyazlar elde etmişler (Mamboury 1953: 38-40) ve Prosopharion-Neorion arasındaki alanda yerleşmişlerdir. (Millingen 1889: 219-228; Dirimtekin 1956: 57-58; Özgümüş 2004: 3).

1953 yılında, Şehzade Camii'nin karşısında Belediye Sarayı inşa edilmek üzere temel kazısı yapıldığında ortaya çıkarılan Roma dönemine ait döşeme mozaïği (bugün İstanbul Arkeoloji Müzesindedir), büyük ihtimalle bir saraya veya Roma villasına (domus) aitti. 200 metre kadar ileride, solda bulunan Polyeuktos Manastırı kalıntıları ise, VI. yüzyıla aittir. Araziyi ikiye ayırıp, Haliç'e paralel bir çizgi oluşturarak Tauros Forumu'ndaki *Nymphæum Maksimum*'a su taşıyan ve İmparator Hadrianus tarafından yapımına baş-

lanan *Valens Kemer*i ise, İmparator Valens tarafından IV. yüzyılın sonlarında tamamlanmıştır. (Dalman 1933; Yalçın 2005: 681). Fatih-Süleymaniye arasındaki çukur araziye, yani, 3 ve 4. tepeleri kat eden kemerin Vefa tarafına dönük kısmında Konstantinos Hamamı bulunmaktaydı. Ayrıca aynı bölgede Augusta Placidia, Augusta Eudoxia, Prenses Arkadia'ya ait evler ve bir *nymphæum* bulunuyordu. (Sav 2009: 301). Süleymaniye'ye çok yakın alanda yer alan ve yerinde VI. yüzyılda da bir kilise olduğu iddia edilen (İhtifalci Mehmet Ziya, I, 2004:105) Molla Gürâni Camii'nin bu bölgede bulunması, V. yüzyıldan itibaren başlayan ve VI. yüzyılda genişleyen iskânın bir göstergesidir. (Mathews 1976: 71-101). Kaldı ki Berger de bu yapının yerinde V. yüzyılda başka bir yapının mevcut olabileceğini öne sürmüştür. (Berger 1988: 460). Antik Mese'nin Havarium-Charisius (Fatih Camii-Edirnekapı) hattına doğru devam eden bu yol, çevresinin de gelişmesine yol açmıştır. Bu bilgiler ışığında bugünkü süleymaniye'nin Capitolium-Philadelphion³ ve Konstantinianai bölgeleri ile çevrili alanı kapladığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

İmar faaliyetlerinin büyük ölçüde tamamlanmasının ardından MS.330'da Yeni Roma'nın başkenti olarak ilân edilen şehir, 14 yerleşim bölgesine ayrılmıştır. Bu bölgelerden VIII. sinin içerisinde kalan Süleymaniye ve çevresinin Oxeia⁴ adıyla anıldığı ve Süleymaniye Camii'nin bulunduğu alanda Aziz Artemios'a⁵ adanmış bir kilisenin bulunduğu iddia edilmektedir. (Janin 1964: 400-401; Berger 1988: 458-59). Janin Oxeia'nın, Zindankapısı'nın olduğu yeri işaret ederek, burada bir Prodomos Manastırının bulunduğunu belirtmiştir. (Janin 1953: 433-34). Bu alan, kuzeyde VI ve X. Bölge; batıda X.bölgenin devamı ve güneyde Mese ile kuşatılmaktaydı. (Kos 1995: 26). Bugünkü Süleymaniye'nin kuzey ve batısını Vefa, yeri tartışma konusu olsa da Şehzadebaşın'da bulunduğu sanılan *Philadelphion Meydanı* (Eyice 1995: 12), aksi istikamette Narsu Mahallesi ve Haliç'in kıyısından başlayan Plataia Mahallesi tarafından çevrilmiştir. Hemen yanı başındaki Vefa'nın varlıkları ta-

- 2 Sirkeci'deki kazılar esnasında ortaya çıkarılan ve ana apsis ile sol pastophorionu belirgin olan kilise kalıntısı da Bizans topografyası açısından önemli olup, Ferudun Özgümüş tarafından bu konuda bir yayın yapılmıştır: F.Özgümüş (2004). A Byzantine Church at Sirkeci in İstanbul, *Reading Medieval Studies*, Vol. XXX, pp.1-12. Kalıntıya 1 km kadar mesafede, Cemal Nadir Caddesi üzerinde bulunan Bizans dönemine ait kalıntıların da kesinlik taşımama da Botaneiates Sarayı'na ait olma olasılığı bulunmaktadır. B.Paluka (1895). Ruinen eines Byzantinischen Baues aus dem X.Jahrhundert, *Mitteilungen des Deutschen Excursions Klubs in Konstantinopel*, II,pp.2-40; Beylie,L.de. (1903). *L'Habitation Byzantine Les Anciennes maisons de Constantinople-Supplement*, Paris:E.Leroux,PP.6-7; M.Schede (1929). *Archaeologische Funde-Türkei, Archaeologischer Anzeiger-Beiblatt I/II*,pp.342-3; A.M.Schneider (1936). *Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt*, Berlin/Amsterdam,1967,PP.91. Saray için *Kalamanos* adı kullanılmakta olup, İmparator II.İsaakios Angelos (1185-1195) Ceno'ya bu bölgeyi ticaret amaçlı tahsis edince, Botaneiates Sarayı da Cenovalılar'a verilmiş oluyordu. S. Eyice, (1994). Botaneiates Sarayı, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul,s.311; R.Janin. (1964). *Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris,s.207,241,305.
- 3 F.Özgümüş tarafından yürütülen yüzey araştırmaları esnasında, Philadelphion yakınlarında bulunan bugün Adem İş Hanının altında geç antik döneme ait bazı alt yapı kalıntıları ortaya çıkarılmış; 2011 yılı başlarında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesinin önünde yürütülen alt yapı çalışmaları esnasında da tarihi Mese caddesine ait olması gereken yol kotu görülmüştür.
- 4 Sivriada'nın da eski adı Oxeia'dır. Aynı adlı bir semt de şehrin içinde bulunmaktaydı; fakat, konumu tam anlamıyla bilinmemektedir.
- 5 Bu konuda bkz. Paul Mass (1920). Artemioskult in Konstantinopel, *BNGJ (I)*, pp.377-380; C.Mango. (1979). On The History of The Templon and the Martyrion of St. Artemios at Constantinople, *Zograf (10)*, pp.40-43; Alexander Kazhdah-N.P.Sevcenko. (1991). Artemios, *ODB (I)*, pp.194-195; Nikos A.Bees. (1920). Weiteres zum Kult des heiligen Artemios, *BNGJ (I)*,pp.384-385.

Fotoğraf 3 İstanbul Üniversitesi Su Ürünleri binasının arkasındaki avluda bulunan yapı kalıntısı

Fotoğraf 4 Fetva Yokuşundaki duvar

rafından ikâmet mekânı olarak kullanıldığı bilindiğinden, aynı özelliklerin Süleymaniye için de geçerli olduğunu düşünmek doğru bir yaklaşımdır. (Sav 2009: 300). Bölgenin konaklarla çevrili oluşu, bunun kanıtıdır.⁶

13 Mayıs 559 yılında *Neorion*'da (Sirkeci-bugünkü Yeni Camii ve çevresi) başlayan ve *Philadelphion*'a kadar yayılan yangın, muhtemelen Süleymaniye bölgesini de etkilemiştir. Aynı durum, Latinler'in İstanbul'u işgal ettikleri, 1204 yılın-

da *Neorion* (Haliç) kıyısında başlattıkları ve tüm şehri saran yangın için de geçerliydi. (Sav 2009: 302).

3.Tepenin yakınında ve pek çok yolun birleştiği yerde bulunan *Tauros Forumu*, şehrin en büyük meydanlarından. *Charisius*'a (Edirnekapı) doğru devam eden yol üzerinde bulunan *Philadelphion*'un yanındaki *Embolos* (Direklerarası) kamu yapılarının devamı mahiyetindeydi. Bugünkü *Vezneciler Kız Yurdu* civarındaki V-VI. yüzyıla

⁶ Özkan Ertuğrul, İmparator Konstantinos tarafından Süleymaniye'ye giden yol üzerine, devlet görevlileri için çeşitli dinlenme evleri yaptırıldığı yönünde bilgiler vermektedir: Ö.Ertuğrul (2010). Süleymaniye'nin Bin Yılı, *Süleymaniye Ulusal Sempozyum Kent ve Medeniyet*, İstanbul, s.53.

Şekil 4 Dilich tarafından 1560'larda yapılan Eski Saray gravüründe cami-saray bağlantısı

ait hamam ile sarnıç; yakınındaki Akataleptos Ton Diakonissa Kilisesi (Kalenderhane Camii) ile Bizans dönemine ait su maskemi (Süleymaniye su yollarına dahil edilmiştir) Süleymaniye yakınındaki önemli yapılardan bazılarıydı. Vefa ile Şehzadebaşı'nı ayırarak, Bayezid'e kadar çıkan Valens Su Kemeru, Vefa içinde kalan sarnıç, Vefa'daki adı tam tespit edilemeyen Bizans dönemine ait bir kilise yapısı olan Molla Gürâni Camii, Unkapanı yönündeki çok sayıdaki sarnıç ile, Süleymaniye külliyesinden Haliçe doğru inen arazide bulunan bazı Bizans sarnıçları, diğer zenginlikler arasındaydı.

3. Tepe üzerindeki yapılaşma hakkında ciddi bilgiler veren kaynaklar maalesef yoktur. İhtifalci Mehmet Ziya'nın belirttiğine göre, Süleymaniye Camiinden, yanmış olan Şeftali Sokağı yolunu takiben Uzunçarşı'ya inerken, yanık evlerin aralarında mahzen ve temellere rastlanmaktaydı. *Hakkı Efendi* adlı bir şahsın arsasında damgalı tuğlalar, merdivenlerle inilen dehlizlerin olduğunu gören Mehmed Ziya, dehlizlerin tahrip edilerek ev ve işyeri yapıldığını nakletmektedir. (İhtifalci Mehmet Ziya II, 2004: 147, dpn.280). Dökmeciler Çarşısı'nın alt tarafında *Ta Metanies* (Tövbekârlar) adlı bir Kızlar Manastırı'nın bulunduğu da Mordtmann tarafından belgelere dayanılarak öne sürülmüştür. (Mordtmann 1892; İhtifalci Mehmet Ziya II, 2004: Dipnot,280). Fetva Yokuşunda bulunan ve kuzeydoğuya doğru inen, teras vazifesi gören duvarı da dikkate alırsak, bölgenin eski şeklini genel hatlarıyla restüte edebiliriz.

Süleymaniye'de yer alan İstanbul Müftülüğü'nün bahçesi ile Botanik Müdürlüğü arasında 22,30x4,80 m. ebatlarında olduğu bilinen ve payelerle dört bölüme ayrılan bir sarnıç bulunmaktadır ki, sarnıçın aslının beşinci bir odaya sahip olduğu sanılmaktadır. Güney duvarında bir nişin bulunduğu sarnıçtaki nişin arkasında küçük bir mezarın var olduğu iddia edilmiştir. (Mordtmann 1892:77; Strzygowski vd. 1893:110; Schneider 1936:87). Süleymaniye'de bulunan

Fotoğraf 5 İstanbul Müftülüğü'nün bahçesindeki mimari parçalar

bir vaftiz teknesi de bölgeye ait ise, Bizans'ın ilk yüzyıllarında bu bölgede bir vaftizhanenin bulunduğu delalet etmektedir.

Konstantiniye-İstanbul: İstanbul'un 1453 yılında fetih edilmesiyle birlikte kente gelen Müslüman-Türkler Fatih-Aksaray-Bayezid ve Eski Saray arasında iskân edilmiştir. (Kuban 1998: 21). Bu dönemde asıl şehir içinde 181 mahalle olduğu bilinmekle birlikte, kısa süre sonra 1, 2 ve 3. tepelerde iskân yoğunlaşmaya başlamıştır. En kesif iskân alanları ise, Küçük Pazar, Saraçhane ve Mercan idi. (Kunter 1958: 246,248). Bayezid-Uzunçarşı ve Tahtakale arasında küçük sanatlar ve esnafılık işleri mevcuttu.

Fotoğraf 6 Eski Saray alanını sınırlayan teras duvarlardan bir görünüm (2011)

Şekil 5 XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul (Schweigger)

Fatih, İmparatorluk sarayının inşâ edilmesi için, bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin kurulu olduğu alanı ve Süleymaniye'yi seçmiştir. 1454 (H.858) yılında da çalışmalar başlatılmıştır. Peki, arazide Bizans devrine ait herhangi bir yapı veya kalıntı mevcut muydu? D.Kuban'a göre Tauros Forumu'nun Haliç'e bakan yüzünde Konstantinos'tan beridir kullanılan eski bir Bizans sarayına ait kalıntıların olma ihtimali kuvvetlidir. (Kuban 1998: 21; Kuban 2004: 205). Zaten, Fatih devrinde bölgeye Kal'a denilmekteydi. (Kuban 2004: 205).

Tarihçi Zonaras'ın bildirdiğine göre, İmparator Theodosius zamanında, bu alana bir senato binası yaptırılmıştır ki, *Theodosius bazilikası* olarak bilinen yapı, konsey ve belediye

meclisi toplantılarına ev sahipliği yapmakta olup, 462 yılındaki şehir yangınında yıkılmıştır (Cedrenus I, 1838:609,611; İoannes Zonarae Annales III, 1897: 124). Notitia'da 8.bölgede yer aldığı yazılı olan bazilikanın doğu ve batı uçlarında birer apside sahip olduğu ise, Cedrenus tarafından nakledilmiştir (Notitia 1876: 236; Cedrenus I, 1838:611). Kimi görüş, Theodosius bazilikasının Süleymaniye arazisinde olabileceğini öne sürse de, henüz arkeolojik bir kanıt ortaya çıkarılmamıştır (Kos 1995: 26; Ertuğrul 2010: 52). Şahsi düşüncem, Theodosius bazilikasının İmparator Theodosius'un kendi adına yaptırdığı forumun çevresinde veya çok yakınında olduğu; Süleymaniye kompleksiyle bazilika arazisinin aynı alan olmadığı yönündedir. Daha ziyade forumun güneyi bazilikanın yeri olarak düşünülmektedir. (Ersin 2007: 60-61). İstanbul'un fethi sırasında bu yapının harap durumda olduğu ve Fatih'in Tarihçisi Dukas'ın verdiği bilgilere göre de, inşâ edilen bu saray yapılarının çatılarında, manastırlardan ve diğer eski binalardan alınan kurşunların kullanıldığı açıktır. (İhtifalci Mehmed Ziya II, 2004: 146). Evliya Çelebi ise bu sarayın yapım yerinin seçilmesini efsaneye bağlamıştır. Buna göre, bölgeden çıkan ve oldukça yumuşak olan *Ayn-ı Şem'un* adlı sudan dolayı saray bu noktaya yapılmıştır. Yine Evliya Çelebi'nin bahsettiğine göre, Galata ve Haliç'e bakan yüksek ve havadar bir yerde Bizans İmparatorluk binası ve eski bir manastır vardı ki, bunların dört tarafı sağlam bir duvarla çevriliydi. Bu duvarın dört tarafı çimenlik ve ağaçlarla süslüydü. Manastırın içinde Pozantin (Bizantin) ve Konstantin zamanında iyi terbiye görmüş on iki bin keşiş, rahip ve

Şekil 6 Süleymaniye Camii ve çevresi (1870-80 yıllarına ait harita)

rahibe barınmaktaydı. (C.I: 118). Her ne kadar Evliya Çelebi burada daha eskiden bir ibadethanenin olduğunu ve bunu da Hz.İsa'nın havarilerinden Simon tarafından yapıldığını söylese de, bu pek mümkün değildir çünkü Simon İstanbul'a gelmemiştir. Havari Andreas'tan bahseden bir söylencede adı geçen havarinin İstanbul'a geldiği, Beyoğlu mezarlığında küçük bir ibadethane yaptığı ve gününü burada dua ederek geçirdiği anlatılmaktadır. Muhtemelen bu öykü ile Simon ve yerler karıştırılmıştır. Simon'a atfedilen bu küçük ibadethanenin yerine ve su kaynağının üzerine sonradan daha büyük bir manastır yapıldığını nakleden Evliya Çelebi, Fatih'in bu manastırı ele geçirince, yerine sarayını yaptırdığını belirtmektedir.

Her ne kadar Evliya Çelebi bilgileri karıştırırsa da, Süleymaniye Külliyesinin yayıldığı alanda bir manastır kompleksinin bulunma olasılığı hayli yüksektir.

İstanbul Üniversitesine bağlı çeşitli birimler inşa edilirken yapılan kazılarda neredeyse hiçbir duvar parçasına rastlanmayışı tuhaf gibi gözükse de, saraya ait yapılar topluluğunun Bayezid Meydanına doğru konumlandırıldığı bilinmektedir. Öyle ki, Süleymaniye'ye doğru inen alanların çoğunlukla bahçe olması gerekmektedir (Ayverdi 1974: 678). Zaten saray müstemilatının ahşap olduğunu düşünürsek, yangınlar esnasında bunların tamamen yandığını tahmin etmek zor olmaz. Moloz taşlı temellerin tahribata uğraması veya yerinden temizlenmesi de ihtimal dâhilindedir.

1550-1556 (H.957-964) yıllarında yapılan Süleymaniye Camiinin muhteşem sütunlarının her birinin ayrı bir hikâyesi vardır ve tıpkı Ayasofya'da olduğu gibi hepsi devşirme olup, farklı yerlerden getirilmişlerdir. Troia kalıntılarının arasından getirilen sütunun yanı sıra Gyllius, V.Tepenin üstünde yükselen ve Korent başlığı taşıyan bir mermer sütunun da Süleymaniye Camiinin inşaatında kullanılmak üzere taşındığını gördüğünü yazmaktadır.

Şekil 7 Dilich tarafından yapılan haritada İstanbul'un yerleşim düzeni (1556)

(Gyllius 1997: 170). Bahsi geçen sütunun camiye taşınması, Tezkiret'ül Bünyan'da anlatılmaktadır. Sütun, Saray-ı Âmir'e'nin ikinci avlusunun güneyinde yer alan iki devasa başlıktan birine ait olmalıdır. Diğer bir sütun da, Kıztaşı olarak bilinmekte olup, Fatih Hafız Paşa Camii dolaylarından alınarak, camiye getirilmiştir.⁷ Cami içindeki dört ana sütunun (biri, İstanbul'dan tedarik edilen Roma sütunudur) ve pek çok küçük sütun, renkli mermer parçalarının 1552-53 yıllarında İskenderiye, Baalbek, Mut, Seleukeia, Alaiyye, Augusteion ve İstanbul'daki Hipodromdan getirildiği; bu iş için özel bir gemi tahsis edildiği; kalan malzemeninse Batı Anadolu'daki taş ocaklarından sağlandığı anlatılmaktadır. (Kuban 1994: 99; Wiener 2007: 464). İskenderiye'den getirilen büyük bir sütunla ilgili olarak bir arz kaydı mevcuttur (Barkan C.II 1972: 18). Baalbek'ten getirilen büyük bir sütun için de Şam Beylerbeyi'ne yazılan bir hüküm mevcuttur (Barkan C.II 1972: 18,20-21). Sütunun, Jüpiter Tapınağının güney sütun dizilerinden biri olduğu sanılmakla birlikte granitin boyunun kısaltıldığı ve çevresinin traşlanarak inceltildiği düşünülmektedir (Cantay 1989: 32). İznik'teki Orhan Bey Medresesindeki büyük dairesel döşeme de sökülme suretiyle Süleymaniye Camiine getirilmiştir. (Kuban 1994: 99). Süleymaniye türbesinde de devşirme malzemeler kullanılmıştır. Kadıköy'deki Aya Eufemiadan getirilen mermerlerin yanı sıra, Ayasofya'dan tedarik edilen ve üzerlerinde 1166 Sinod kararlarının yazılı olduğu mermer levhalar da devşirme olarak kullanılan diğer malzemelerdir. (Wiener 2007: 466-67). Beyaz mermerler Marmara adasından; yeşiller Arabistan'dan getirilmiştir. Maxime du Camp adlı bir seyyah ise, Süleymaniye Camii yakınlarında, bir ağaç altında kırmızı porfir taşından büyük bir lahit gördüğünü, etraftakilerin lahtın İmparator Konstantinos'a ait olduğunu söylediklerini anlatmaktadır. (Du Camp 1848: 97,189,215,241,263; Ebersolt 1996: 206-207).

7 Mecmû-ı Menâzil, İst.Üniv.Ktp. T:5964: 1537 tarihli İstanbul görünüşünde Fatih Camii'nin kuzeyinde böyle bir sütunun varlığı ortaya çıkmaktadır. Tezkiret'ül Bünyan'da da sütunun oldukça yorucu şekilde, insan gövdesi kalınlığındaki halatlar yardımıyla çekilerek, acemi oğlan ve yabancı esirler tarafından çekilerek inşaat alanına getirildiği anlatılmaktadır. Kıztaşı adının da, Kıztaşı Mahallesi'ne kafirler zamanında bir kız tarafından dikildiği belirtilmiştir.

Şekil 8 Goad haritasında Süleymaniye ve çevresinden bir kesit (1904)

Şekil 9 Süleymaniye, Viyana Österreichische Nationalbibliothek (Cod.8626)

Şekil 10 M.Lorichs, Süleymaniye Külliyesi, Leiden Bibliothek der Rijksuniversiteit (BPL 1758.10)

Haliç ve Boğaz'a hâkim olan Süleymaniye Külliyesinin bir kısmı, yukarıda anlattığımız üzere, Saray-ı Atik-i Âmire arazisinin bir kısmına inşa edilmiştir. (Öz, C.I, 1997: 132). Eski Saray'da 1540 (H.946) yılında çıkan yangın sırasında ahşap binaların çoğu yanınca, Süleymaniye Külliyesi ile birlikte bu binalar da yeniden yapılır ki, muhtemelen bu

Şekil 11 XIX. yüzyıl başlarında İstanbul

dönemki yangın sonrası, külliye alanı daha net biçimde belirlenmiş ve konumlandırma yapılarak, sarayın sınırları geri çekilmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısı İstanbul'a gelen Dilich'e göre medreselerin bir kısmı, hastane ve kervansaray Eski Saray'ın alanına yapılmıştır. (Kos 1995: 79). Gillese'ye göre, sarayın 6000 olan adım sayısı, Süleymaniye Külliyesinin inşaatından sonra 3000 adıma inmiştir. Carbognano, caminin uzunluğunu 216 ayak; genişliğini de 210 ayak olarak vermektedir. (Carbognano 1993: 59-60).

Dilich'in yaptığı bir gravürde, içinde çok sayıda ahşap evin olduğu Sarayla birlikte Süleymaniye Camii bir bütün olarak tasvir edilmişken, Bayezid Camii ve kervansaray da ayrı biçimde gösterilmiştir. İlginç olan bir ayrıntı ise, Vavassore'nin yaptığı bir haritada gizlidir. Burada, sarayın yanında büyük bir yapı görülmekle birlikte, bu yapının yarısına kadar yıkık olduğu ve yanında da *Coloseo de Spiriti* diye bir not olduğu göze çarpmaktadır. Haritada görülen Şehzade Camiinin yanına da *Süleyman'ın oğlu Yeni Sultan Mehemed'in Camii* diye ibare düşülmüştür.

Süleymaniye Külliyesinin Topografyası ve Mimar Sinan'ın Alan Seçimi: Roma döneminde gelişen şehir şeması, Doğu Roma'nın sonraki yüzyıllarında önemli ölçüde değişikliğe uğramışsa da ana yolların çizdiği yatay ve dikey hatlar mevcudiyetini korumuştur. Osmanlı'da da bu kurgu süreklilik arz etmiş ve çoğunlukla önemli külliyeler bu hatlar üzerinde inşa edilmiştir. Yine de Selâtin Külliyelerinin konumlandırılmalarında, genel itibarıyla tam manasıyla geometrik düzen öncelenmemiştir. (Özel 2004: 64). Mimar Sinan'ın külliyesi için de aynı öne sürüm yapılmaktadır. (Pinon 1957: 106-7). Zaten geometrik yerleştirme düzeni topografyanın zorlayıcılığının denetiminde olmuştur. İstanbul'daki Bayezid ve Kadirgâ Sokullu Külliyelerini buna örnek vermek mümkündür. Bu külliyeler arasında, arazinin verdiği izin doğrultusunda belli bir geometrik düzende inşa edilmiş yapı topluluğu olarak Fatih Külliyesini sayabiliriz. (Kuran 1986:74-75). Kaldı ki, külliyelerin camileri şehrin yüksek kesimlerine yapılmış ve böylelikle şehrin algılanması, topografyanın güçlenmesi

Fotoğraf 7 Süleymaniye'nin minaresinden Haliçe bakiş (Murat Sav,2008)

sağlanmıştır. (Aslanoğlu 1987: 192). Frank Lloyd'un dediği gibi: *Yapı, tepenin kendisi olmalı; yeryüzünden dışarıya doğru yükselmeli, büyümeli; öyle ki, arazi nerede bitiyor, yapı nerede başlıyor fark edilmemeli.* (Özer 1988: 199).

Süleymaniye Camii'nin oturduğu alana baktığımızda, çatlaklı ana kaya dediğimiz şist ve grovak zeminle karşılaşırız. (Peynircioğlu vd 1978: 5). Zeminin Haliç yönüne doğru artan moloz tabakasının altında, daha alt kotlarda kil yer almaktadır.

Mimar Sinan'ın yapılarının projelerini çizdiğini ve maketlerini yaptığını, inşaat defterlerinden anlamak mümkündür. Örneğin Süleymaniye Külliyesinin inşaatına ait bir defterde, çizim için *Kağıd-ı İstanbul* ve maket için de *kitre, tutkal* gibi malzemeler alındığı görülmektedir (Cantay 1989:17). Proje çizmeden evvel, gerekli zemin etüdülerini de yaptığını düşünmek hiç de yersiz değildir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın muhtemelen kendi adına yaptırmaya başladığı, antik Mese yolu üzerindeki Şehzade Külliyesi, Şehzade Mehmed'in erken yaşta vefat etmesi üzerine Kanuni Sultan Süleyman tarafından Şehzade Mehmede adanmış olmalıdır. Bu kez kendi adına yeniden bir külliye yapılması gerekecekti ki, yeni külliye için alan seçimi ciddi bir sorun olarak belirecekti. Tesadüftür ki, Eski Saray'da çıkan yangında sarayın pek çok birimi zarar görmüştü. Belki de, külliye yeri için saray arazisinin bir kısmını kullanarak, uzantısındaki küçük düzlük alanla birleştirmek akla en yakın çıkar yoldu. Muhtemelen Mimar Sinan'ın düşündüğü bu konunun Kanuni Sultan Süleyman tarafından onaylandığı muhakkaktır ki, külliye kısa süre sonra inşa edilmiştir. *Celalzâde Mustafa Çelebi*, Mimar Sinan'ın inşaat alanını önce

Fotoğraf 8 Eski Sarayın Süleymaniye Kapısı ve cami avlusu

Şekil 12 Matrakçı Nasuh'un İstanbul tasvirinde Eski Saray

Şekil 13 Süleymaniye suyolu haritası (XVIII. yüzyılın ikinci yarısı, Engin Yenil'dan)

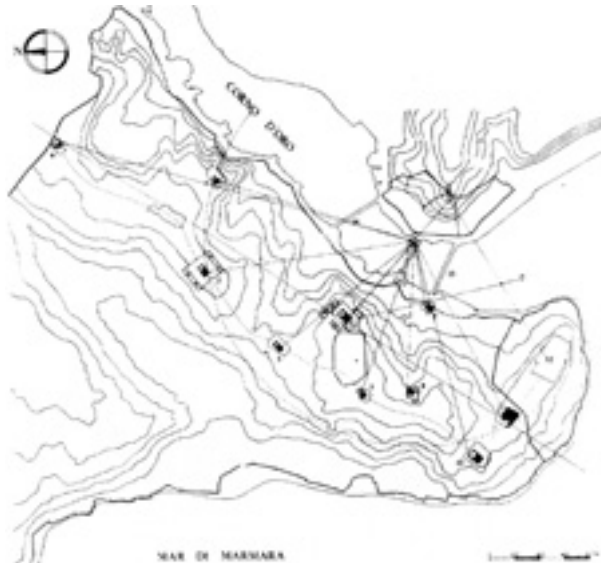
8 Celalzâde Mustafa Çelebi, *Tabakat'ül Memâlik ve derecât'ül Mesâlik*, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi, 778, Süleymaniye Kütüphanesi.

Fotoğraf 9 Eski bir fotoğrafta külliye-Bayezid Meydanı bağlantısı

Fotoğraf 10 Süleymaniye Külliyesi'nin Zeyrek'ten görünümü
(M.Sav,2001)

Şekil 14 Külliyelerin çevreden algılanması (Guidoni,1987,21)

genişleterek düzenlediğini ve cami planını alana çizerek, belirginleştirdiğini yazmaktadır.⁸ Külliye'nin üzerine oturduğu podiumun oluşması için 1 yıl çalışılmıştır (Özgüleş 2008: 14).

Tezkiret'ül Bünyan'da Kanuni'nin Mimar Sinan ile konuşarak, caminin biçiminin ve yerinin saptandığı yazılıdır. (Kuban 1994: 99). *Tezkiret'ül Bünyan ve Tezkiret'ül Ebniye*'de:

*O dem tarh eyleyüb Eski Saray'ı,
Süleymaniye'ye vurdum binayı.*

Diye bir ifade kullanılmıştır ki, caminin Eski Saray sahasına yapıldığının bir ispatıdır bu (Sönmez 1988: 48). Ayrıca, *Tabakat'ül Memâlik ve Derecât'ül Mesâlik* adlı eserde de benzer ifadeler mevcuttur (Cantay 1989: 16). Süleymaniye Vakfiyesinde külliye'nin Eski Saray yakınlarında inşa edildiği yazılıdır (Kürkçüoğlu 1962: 21). Diğer yandan Kanuni'nin en çok sevdiği oğlu olan Şehzade Mehmed'in külliyesine ve türbesine yakın olma koşulunu da öne sürmüş olabileceği akla gelebilir.

Ayrıca, Eski Saray'ın Camiye bakan yönüne Kanuni Sultan Süleyman tarafından açtırılan âbidevi kapı, önemle düşünülmüş bir detaydır. Daha ziyâde hanedan bireyleri için düşünülmüş bu kapı vasıtasıyla, birey direkt olarak kendini Süleymaniye Camii'nin dış avlusunda bulmaktaydı.

Halkalı Su Yolları vasıtasıyla şehre gelen sular, Rami-Edirnekapı-Bozdoğan Kemerini takip ederek, Esnaf Hastanesi'nin güneybatısındaki Vakıf dükkânların üzerindeki künk şebekesi vasıtasıyla, Sıbyan Mektebinin yanındaki makseme geliyor ve buradan tüm külliye'nin su ihtiyacı karşılanıyordu (Çeçen 1962).

Fotoğraf 11 Dariüşşifa ve tabhane arası ve dariüşşifanın Haliç cephesi

Şekil 15 Süleymaniye Külliyesi'nin betimi (Bodleian)

Külliye, 63,500 m² yüzölçümüne yayılmış, kentin tümünün ihtiyaçları göz önüne alınarak inşa edilmiştir. (Akgün 2005: 38). Külliye'nin yerleşeceği alanın batı kısmının çok eğimli oluşu, büyük bir problemken, alanın Haliç, Galata ve Boğaz'a hâkim oluşu iştah artırıcı bir sebepti. İstanbul'un

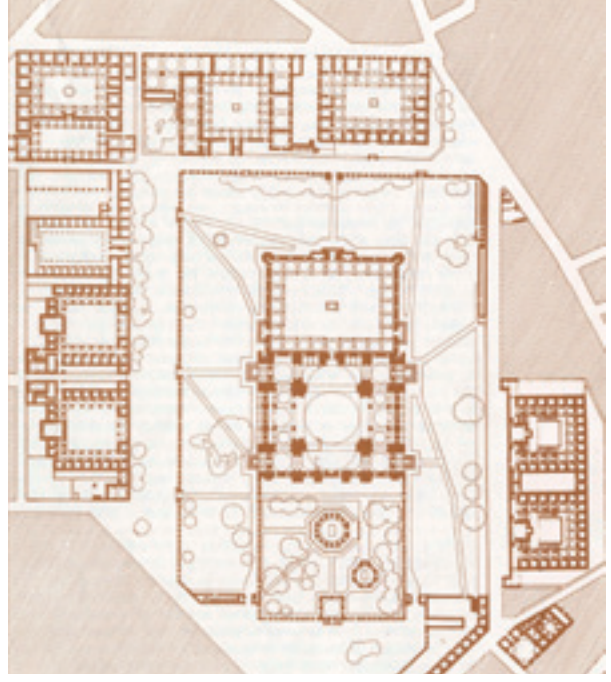
Fotoğraf 12 Rabi ve salis medresesinin Süleymaniye'ye inen kısmı

Fotoğraf 13 Hamamın Haliçe göre konumu

haritasında merkezî konumda olmayışı, yakın çevresinden fark edilmemesi, yapının tek handikapı idi. (Kuban 2004: 246). Gerisi, Mimar Sinan'ın becerisine kalmaktaydı.

Mimar Sinan'ın diğer külliyelerinde olduğu gibi, Süleymaniye Külliyesinde de yapılarını arazinin durumuna

Şekil 16 Süleymaniye Külliyesi yerleşim düzeni (S.Hakkı Eldem)

Şekil 17 Süleymaniye Külliyesi (İstanbul plan raporları, İ.B.Ş.B.)

göre ele aldığı ortadadır. Camii, külliye'nin hedef yapısıdır. Mimar Sinan, Haliçe'de doğru oluşan yüksek eğimi, büyük payanda duvarlarıyla teraslar oluşturarak kullanabileceği alanlara çevirmiştir. Caminin dış avlusunu, yapay bir düzlüğe oturtan Usta Mimar, külliye bütünlüğünü oluşturan diğer birimleri de araziye uyacak şekilde farklı kotlar üzerine inşa etmiştir. Batıdaki daha az meyilli alana sıbyan mektebini, Evvel, Sâni, Darüşşifa ve tıp Medreselerini yerleştirirken, alt kısımlarına ise dükkânlar tasarlamıştır. Bunlardan darüşşifâ'nın daha yüksek bir alt yapısı mevcut olup, iki farklı kot üzerinde inşa edildiği görülmektedir. (Kuban

Fotoğraf 14 Haliç ve Marmara görünümündeki Süleymaniye Camii

Fotoğraf 15 Süleymaniye Camii ve arka planda Haliç'in kuzey kesimi (II. Abdülhamid Albümü)

2007: 277). Süleymaniye Camii'ne bakan cephesi ile kuzey-batıya bakan cephesinde altta dehlizler, ahırlar ve ikâmet mekânları bulunmaktadır.

Dolayısıyla yapılar, alanın zorlayıcılığı dikkate alınarak konumlandırılmıştır. Örneğin Râbi ve Sâlis Medreseleri Haliçe'de doğru aniden alçalan bir arazide, dış avluya oranla kot olarak avluya göre daha alt seviyede iken hamamın oldukça eğimli ve çok daha alt kotta yer aldığı görülmektedir.

Yapılar topluluğu içinde yalnızca cami, caminin iç avlusu ile türbelerin oturduğu kot meyilli değildir. Rabi Medresesi ve hamamın karşısında yer alan avlunun oturduğu platformun altında yer alan dükkânlar, aynı zamanda bir istinat duvarı özelliğindedir (Cansever 2005: 171). Dar'ülhadis Medresesi ise, caminin güney duvarının önündeki hazirenin seviyesine yükseltilmiş ve üçgen meydana gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Evvel ve Sani Medreselerinin alt kısmında dükkanlar yer almıştır. Mimar Sinan'ın kendi türbesi ise, iki sokağın kesiştiği noktada, üçgen oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Mimar Sinan Türbesinin aksi istikametinde, biraz daha aşağı kotta Süleymaniye Hamamı yer almıştır.

Arazideki yüksek meyil ve temel kazılarının uzaması nedeniyle Kanuni Sultan Süleyman'ın pek memnun kalmadığı bilinse de, durumu kabullendiği de aşikârdır. (M.Wiener 2007: 466). Nitekim yorucu çalışmalar sonucu istinat duvarları vasıtasıyla oluşturulan teraslar üzerine külliye birimleri oturtulmuştur. Buradaki en önemli ayrıntılardan biri de, seviye farkı bulunan yapıların, arazi eğimine paralel atılan teraslara, aynı şekilde eğim paralelinde inşa edilmiş ol-

masıdır. Hatta Evliya Çelebi Tahtakale, Siyavuş Paşa Sarayı, Yeniçeri Ağası Sarayı, Küçükpazar Sarnıcı, İmaret, Kurşunhane, Bimarhane ve Ağa Mektebini sedlerinin tamamının Süleymaniye Camiinin temellerini oluşturduğunu söyler.

Külliyenin alan seçimiyle ilgili olarak, sebepleri önemi-ne göre şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Topografik zenginlik
- 2- Tarihsel gelenek
- 3- Saray-Camii bütünleşmesi
- 4- Şehrin ana arterlerini kontrol edecek bir bölge oluşu
- 5- Fonksiyonel açıdan ihtiyaçlar

Yalnızca bir Osmanlı Külliyesi olmayan Süleymaniye'nin ard anlamı çok kuvvetlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun fiziki gücünü gösteren görüntüsünün yanında imgesel kuvvetin ve İmparatorluğun yüksek imajının, İslâm dininin hâkimiyetinin de etkisi büyüktür. Devletin simgesel yapısı özelliğindeki külliye, Kanuni Sultan Süleyman'ın da gücünün bir yansımasıdır. (Saatçi 2006: 182). Şehrin yedi tepesinden birinin hâkim konumundaki külliye, şehrin abideleşen bir sahnesi gibi, görüntü estetiğine verilen bir katkı, katılan bir anlam skalasıdır.

Kaynakça

- Ağır, Aygül. (2001) *İstanbul'un Eski Venedik Ticaret Kolonisinin Osmanlı Ticaret Bölgesine Dönüşümü*, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Ens. Doktora Tezi, İstanbul.
- Akgün, H.Gökçen. (2005) *16. YY. Osmanlı Kenti İstanbul'da Kent İçi Konumlarına Göre Mimar Sinan'ın Külliye Gruplarında Yer Seçimi Etmenlerinin Tespiti ve Analizi*, S.D.Ü. Fen Bil. Ens. Mimarlık Anabilim Dalı Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi, İsparta.
- Arseven, Celal E. (1989) *Eski İstanbul (Âbidât ve Mebânisi)*, (Çev. D.Yelkenci), İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı.
- Aslanoğlu, İ. (1987) *Siting of Sinan's Kulliyes in İstanbul*, A.A.R.P. *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, 1-2,s.192-197.
- Ayvansarayî Hüseyin Efendi. (2001) *Hadikat'ül Cevâmi*, (Haz.A.N.Galitekin), İstanbul:İşaret Yayınları.
- Ayverdi, E.H. (1974) *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)*, İstanbul.
- Berger, Albrecht. (1988) *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, Bonn.
- Barkan, Ö.L. (1972) *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, Ankara: TTK. Yayını.
- Başgelen, N. (2007) *İstanbul Tarihi Yarımada ve Arkeoloji 1860-1960*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bees, N. (1920) *Weiteres zum Kult des heiligen Artemios*, BNGJ (I),pp.384-385.
- Beylie, L.de. (1903) *L'Habitation Byzantine Les Anciennes maisons de Constantinople-Supplement*, Paris:E.Leroux.
- Byzantios, Dionysos. (2010) *Boğaziçi'nde Bir Gezinti*, (Çev.M.F.Yavuz), İstanbul: Yapı-Kredi Yayınları.
- Cansever, T. (2005) *Mimar Sinan*, İstanbul: Albaraka Türk Yayını.
- Cantay, T. (1989) *Süleymaniye Camii*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Carbognano, Cosimo C. (1993) *18. Yüzyıl Sonunda İstanbul*, (Çev.E.Özbayoğlu), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Celalzâde Mustafa Çelebi *Tabakat'ül Memâlik ve derecât'ül Mesâlik*, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi, 778, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Çeçen, K. (1986) *Süleymaniye Su Yolları*, İstanbul.
- Dalman, K.O. (1933) *Der Valens- Aguadukt In Konstantinopel*, Mit Beitragen von P.Witteck, Bamberg.
- Dirimtekin, F. (1956) *Fetihten Önce Haliç Surları*, İstanbul:İstanbul Enstitüsü.
- Dirimtekin, F. (1962) *İmparator Manuel Comninos'un topladığı 1166 Synode kararlarını havi mermer levhalar*, *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, S.4, .10-13 ve 43-46.

- Dönmez, Ş. (2004) Protohistorik Çağda Haliç ve Tarihi Yarımada, *Dünü Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri 22-23 Mayıs 2003*, Kadir Has Üniversitesi, İstanbul, s.41-55.
- Du Camp, M. (1848) *Souvenirs et Pasyages d'Orient*, Paris.
- Ebersolt, J. (1996) *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, (Çev.İ.Arda), İstanbul: Pera Yayını.
- Eriñ, S. (1982) *Jeomorfoloji 1*, İ.Ü. Edeb. Fakültesi Yayını, No:2931, İstanbul.
- Ersin, Özlem. (2007) *İstanbul Beyazıt'taki Theodosius Forumu Geç Antik Dönemden Osmanlı Dönemine Kadar Forum ve Yapıların Değişimi*, İ.T.Ü.Fen Bilimleri Ens.Doktora Tezi, İstanbul.
- Ertuğrul, Özkan. (1989) *İstanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Ertuğrul, Özkan. (2010) Süleymaniye'nin Bin Yılı, *Süleymaniye Ulusal Sempozyum/Şehir ve Medeniyet, 23-25 Kasım 2007, Bildiri Kitabı*, İstanbul: Kocav Yayınları, s.51-56.
- Erzen, A. İstanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleri, *TTK Belleteni*, S.XVIII, s.135-136.
- Esin, U. (1992) İstanbul'un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri, *Semavi Eyice Armağanı*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobilciler Kurumu Yayını, s.54-71.
- Evliya Çelebi *Seyahatnâme*, C.I, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Eyice, S. (1994) Botaneiates Sarayı, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, s.311
- Eyice, S. (1995) İlk Kuruluştan Türk Devrinin Başlarına İstanbul, *İstanbul Armağanı Fetih ve Fatih 1*, İstanbul: İst. B.Ş.B.Yayını, s.12-35.
- Fıratlı, N. New Discoveries Concerning The First Settlement of Ancient İstanbul- Byzantion, *The Proceedings of the X th International Congress of Classical Archaeology*, Vol.I, Ankara, s.565-574.
- Fıratlı, N. Çarşıkapı'da Bulunan Prehistorik Keramik/ The Prehistoric Pottery Found at Carsıkapı, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı / Annual of the Archaeological Museums of İstanbul 8*, İstanbul, s.29-74.
- Fıratlı, N. (1956) Byzantion Nekropolü ve Son Buluntular, *T.T.K.*, Ankara, s.194-199.
- Fıratlı, N.-N.A.Rollas. (1964) Topkapı Sarayındaki Yeni Buluntular, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, s.11-12.
- Georgios Cedrenus. (1838) *Historiarum Compendium*, (Ed.I.Bekker), I+II, Corpus Scriptorum Historie Byzantinae 13, Bonn.
- Gyllius, P. (1997) *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, (Çev.E.Özbayoğlu), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Guidoni, Enrico. (1987) Sinan's Construction of the Urban Panorama, In *Environmental Design Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, pp.20-41.
- Günay, Reha. (2006) *Sinan'ın İstanbul'u*, İstanbul: YEM yayını.
- İhtifalci Mehmed Ziya. (2004) *İstanbul ve Boğaziçi*, 2cilt, İstanbul: BİKA Yayını.
- İoannis Zonarae Annales. (1841) (Ed.M.Pinder-Th.Bittner), Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 31, III, Bonn.
- Janin, R. (1953) *La Geographie Ecclesiastique de L'empire Byzantine*, Paris: Publications de L'institut Francais D'etudes Byzantines.
- Janin, R. (1964) *Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris.
- Kazhdah, A.-N.P.Sevchenko. (1991) Artemios, *ODB (I)*, pp.194-195.
- Kos, K. (1995) *İstanbul Şehir Tarihi ve Mimarisi*, (Çev. N.Güngörmüş), Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayını.
- Kuban, D. (1994a) Bizantion, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, s.258-260.
- Kuban, D. (1994b) Süleymaniye Külliyesi, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul, s.96-104.
- Kuban, D. (1998) *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*, İstanbul: YEM Yayınları.
- Kuban, D. (2004) *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion Konstantinopolis İstanbul*, (Çev.Z.Rona), İstanbul: Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Kuban, D. (2007) *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: YEM Yayını.
- Kunter, H. Baki. (1958) Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu, *Vakıflar*, C.4, Ankara, s.245-
- Kuran, A. (1986) *Mimar Sinan*.
- Kürkçüoğlu, Kemal E. (1962) *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara.
- Lorichs, Melchior. (1557-1561) *Panorama of Constantinople of 1559*.
- Mamboury, E. (1948) Le's Necropoles de Byzance, *T.T.O.K. Belleteni*, S.79, s.27-30.
- Mamboury, E. (1953) *The Tourist's İstanbul*, İstanbul.

- Mango, C. (1978) *Architettura Bizantina*, Milano.
- Mango, C. (1979) On The History of The Templon and the Martyrion of St. Artemios at Constantinople, *Zograf* (10), pp.40-43.
- Mango, C. (1985) *Le Developpement Urbain de Constantinople*, Paris.
- Mass, P. (1920) Artemioskult in Konstantinopel, *BNGJ* (I), pp.377-380.
- Mathews, T.F. (1976) *The Byzantine Churches of İstanbul*, Pennsylvania.
Mecmû-ı Menâzil, İst.Üniv.Ktp. T.5964.
- Miklosich, Franciscus-Josephus Muller. (1860-90/1986)
Acta Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana, 6 Vols, Vienna; Stuttgart.
- Millingen, A. Van. (1889) *Byzantine Constantinople; The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London: J. Murray.
- Mordtmann, A.D. (1892) *Esguisse Topographique de Constantinople*, Lille.
- Müller Wiener, W. (2007) *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, (Çev. Ü. Sayın), İstanbul: Yapı-Kredi Yayları.
- Notitia Urbis Constantinopolitanae. (1876)
In: *Notitia Dignitatum*, (Ed. O. Seeck), Berlin and 1962, Frankfurt, pp.227-243.
- Oberhummer, E.-J. Miller-W. Kubitschek. (1897)
Bizantion, *Pauly's Realencyclopedia der Klassischen Altertumwissenschaft*, III, s.1116-1158.
- Öz, T. (1997) *İstanbul Camileri*, C.I, Ankara: TTK. Yayını.
- Özdoğan, M. (1982) Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXV/1, s.37-49.
- Özgümüş, F. (2004) A Byzantine Church at Sirkeci in İstanbul, *Reading Medieval Studies*, Vol. XXX, pp.1-12.
- Özel, M. Kerem. (2004) *Tapınma Mekânının Çözümlemesinde Bir Metod Önerisi Olarak "Yol Kurgusu" ve Sinan Dönemi Osmanlı Şehir Külliyesi Örneği*, M.S.Ü. Fen Bil. Ens. Mim. Anabilim Dalı Bina Bilgisi Programı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Özer, F. (1988) The Complexes built by Sinan, Mimar Sinan The Urban Vision, *Journal of The Islamic Design Centre*, 5-6, Roma, s.198-205.
- Özgüleş, Muzaffer. (2008) *Sinan's Sculptural Architecture in İstanbul*, 22 nd November 2008, Karlsruhe (Germany).
- Paluka, B. (1895) Ruinen eines Byzantinischen Baues aus dem X. Jahrhundert, *Mitteilungen des Deutschen Excursions Klubs in Konstantinopel*, II, pp.2-40.
- Peynircioğlu, H.-İ.H. Aksoy-K. Özüdoğru. (1978)
Eminönü-Süleymaniye-Unkapanı Bölgesinin Geoteknik Etüdü ve Yeni Cami Temellerinin İncelenmesi, İTÜ. Mimarlık Fakültesi Yayını.
- Pinon, P. (1957) Sinan Kulliyesi: Inscriptions into the Urban Fabric, *A.A.R.P. Enviromental Design: Journal of the Islamic Enviromental Design Research Centre*, 1-2, s.106-111.
- Saatçi, S. (2006) Eminönü Dokusuna Sinan'ın Katkısı, *1.Uluslararası Eminönü Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, İstanbul, s.180-183.
- Sav, M. (2004) İstanbul'da Latin İstilası, *Tarih ve Düşünce*, S.52, s.48-54.
- Sav, M. (2009) Vefa'nın Bizans Devri Topografyası, *Bir Semte Vefa*, İstanbul: Kaynak Yayınları, s.299-308.
- Schede, M. (1929) Archaologische Funde-Turkei, *Archaologischer Anzeiger-Beiblatt I/II*, pp.342-3.
- Schneider, A.M. (1936) *Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archaologie der Stadt*, Berlin/Amsterdam, 1967.
- Sönmez, Z. (1988) *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, İstanbul: MSÜ yayınları.
- Strzygowski, J.-Ph. Forcheimer. (1893)
Die Byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel, Wien.
- Ülgen, A. Saim. (1953) *Süleymaniye Heyeti*, İstanbul.
- Yalçın, Asnu B. (2005) Bizantion'un Tarihsel Topografyası, *Sinan Genimè Armağan*, İstanbul: Ege Yayınları, s.673-696.
- Yalçınlar, İ. (1976) *Türkiye Jeolojisine Giriş (Paleozoik Açısından)*, İ.Ü. Edeb. Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayını, No:2089, İstanbul.